Садонокҳои забони тоҷикӣ ва имлои онҳо (сайри таърихӣ)

Submitted by Ҳайати тадорукот on 30 October, 2021 - 18:55
Муаллиф: Назарзода С.

Низоми садонокҳои забони тоҷикӣ аз нуқтаи назари сайри таърихӣ аз садонокҳои забонхои авестоӣ, форсии бостон, форсии миёна, бохтарӣ, суғдӣ, портӣ сарчашма гирифта, дар дарозои таърих ба таҳаввулу тағйироти ҷиддие дучор гардидааст. Бинобар ин вақте сари масъалаи имлои садонокҳои забони тоҷикӣ сухан меравад, ҳадди ақал ба таври сатҳӣ аз

сайри таърихии садонокҳои забони мо бояд кас огоҳ бошад, то дар ин мавзуъ огоҳона суҳбат намояд. Ин нукта барои он таъкид гардид, ки чи басо касоне ҳастанд, ки имрӯз сари ин масъала ақидаҳои зидду нақиз баён менамоянд ва хонандагонро дар бархе ҳолатҳо ба роҳгумӣ мебаранд.

Низоми садонокҳои забони тоҷикӣ ба шаш садоноки ҷуфт такя мекунад. Ин шаш садоноки ҷуфт аз давраи бостон то имрӯз меҳвари низоми садонокҳои забонро ташкил намуда, садонокҳои мураккабу дароз (дифтонгҳо, трифтонгҳо ва ҳатто овозҳои аз чор овози одӣ иборат (авестоии raočan – рӯз, равшан) садонокҳои наздик ба яке аз садонокҳои ҷуфт (дар калимаи raočan-и авестоӣ таркиби «аоčа» ба ӯ-и устувор) иртибот мегирад. Аз ин нуқтаи назар ба ғайр аз се ҷуфти садонокҳои дарозу кутоҳ (дар забонҳои авестоӣ ва форсии бостон) ва ноустувору устувор (дар забони форсии миёна ва нав) садонокҳои мураккабу дароз қаринаҳо ё гунаҳои садонокҳои ҷуфт ҳисоб мешаванд. Дар забони тоҷикӣ ҳам шаш садоноки ҷуфт (а –о, у-ӯ, и-ӣ) асоси низоми овоии забонро ташкил дода, ду садоноки дарози тоҷикӣ (ӯ ва ӣ) қаринаҳои у-и устувор ва и-и устувор мебошанд. Акнун дар бораи истилоҳҳои «дарозу кутоҳ» ва «устувору ноустувор» равшанӣ меандозем. Истилоҳҳои «дароз» ва «кутоҳ» барои садонокҳо дар забонҳои авестоиву форсии бостон, ҳарду ҳам дар осори таърихӣ бо номи «забони ориёӣ» маъруфанд, барои низоми садонокҳо аз он сабаб истифода мегарданд, ки дар ин давра дарозӣ ва кутоҳии овозҳои садонок хусусияти маънисозӣ доштанд, яъне бо дароз ё кутоҳ талаффуз шудани онҳо маънои вожаҳо тағйир меёфтанд. Минбаъд дар давраи охири рушди забони форсии миёна маъносозӣ аз рӯи дарозӣ ва кутоҳии садонокҳо аз байн рафт. Барои ҳамин донишмандони эроншинос садонокҳои забони тоҷикӣ-форсиро ба устувор (о, ӣ, ӯ) ва ноустувор (а, и, у) ҷудо карданд. Сайри мухтасар ба таърихи ташаккули садонокҳо дар забонҳои бостонӣ ва миёнаи эронӣ аз дарозиву кутоҳӣ ба устувориву ноустуворӣ гузаштани овозҳои садонокро нишон медиҳад.

Яке аз хусусиятҳои хоси овозҳои забонҳои бостонии эронӣ ба таври мушаххас фарқ кардани садонокҳо аз лиҳози дарозии овоз мебошад. Тартиби онҳо дар забонҳои эронии бостон ва миёнаи эронӣ, ки забони тоҷикӣ ҷойгузини онҳо шудааст, дида мебароем. Дар забони авестоӣ садонокҳо: 14 – садонок: ā, a, ē, e, ə, ə, o, ō, ā, a, i, ī, u, ū; i, ī, u, ū, a, ā, e, o, ō, , ã,
Садонокҳои мураккаб (дифтонгҳо) дар ин забон шашто мебошанд: aē, ao, ōi, əu, āi, au
Ҳамсадоҳо: k, g, x, ũ, c, j, t, d, δ, t, p, b, f, w, j, п, ŋ, m, y, v, s, z, š, ž, h, h, r, .

Тавре ки мебинем, барои ифодаи 14 садоноки хоси забони авестоӣ аз рӯйи хати диндабира 16 аломат гузоштаанд ва садонокҳои ин забон аз ҳафт ҷуфти кутоҳ ва дароз иборат аст. Муҳаққиқон садонокҳои забони авестоиро аввал аз 9 то 14 овоз ва дар солҳои охир шаш садонок ҳисоб кардаанд (a, ā, i, ī, u, ū) [12, 143; 4, 1].

Забони форсии бостон дар таркиби худ се ҷуфти садонокҳои одӣ (i - ī, - a - ā, u - ū) ва чор садоноки мураккаб (ai, aī, au, aū) дорад[3, 187; 9, 47-48]. Имрӯз муҳаққиқон аз рӯйи натиҷаҳои таҳқиқотҳои охир пешниҳод намудаанд, ки садонокҳои мураккаби ai ва au дар давраи инкишофи форсии бостон (то сангнавиштаҳои Дориюши Кабир) ба як овози садонок дар шакли ai□ ē ва au□ō табдил ёфта буданд [5, 29-30; 20, 21], вале ин тағйирот дар хат ва алифбои форсии бостон ворид нашудааст. Дар забони форсии бостон 22 ҳамсадо вуҷуд дошта, хати он аз чап ба рост навишта мешуд. Садонокҳои забони портӣ то ҳанӯз ба таври мушаххас муайян нашудааст, вале муҳаққиқон тахмин мекунанд, ки садонокҳои забони портӣ ба монанди садонокҳои форсии миёна аз ҳашт овози сода a, ā, i, ī, u, ū, o, ē (кутоҳу дарози a – ā, i – ī, u – ū) иборат буданд.

Забони форсии миёна дорои ҳашт садоноки сода a, ā, i, ī, u, ū, ō, ē ва ду садоноки мураккаб ai, ва au мебошад. Ҳамсадоҳои забони портӣ ва забони форсии миёна ҳамгун буда, аз 22 ҳамсадо (p, t, k, b, d, g, č, ĵ, f, s, š, x, h, ν, γ, z, ž, m, n, l, r, y) иборатанд.

Забони бохтарӣ дорои 25 ҳарф ва аломатҳои ишорат буда, хати он дар асоси хати юнонӣ тартиб ёфтааст. Он 6-7 садонок ва 20 ҳамсадо дорад.

Садонокҳои забони суғдӣ дар аввал аз 11 овоз (6 садоноки кутоҳ – a, i, e, u, o, ə ва 5 садоноки дароз ā, ī, ē, ū, ō) иборат буда, инчунин чор садоноки мураккаб (ai, au, āi, āu) доштааст. Ҳамсадоҳо аз 19 овоз иборат аст. (k(g), x, □, č(j), š, ž, t(d) ∂, δ, s, z, п, p(b), f, β, m, w, y, r) [13, 347-373].

Баъдан садонокҳои суғдӣ аз овозҳои a, ā, i, u, ō, ē, ə яъне ҳафт овоз иборат шуда, ки садонокҳои кутоҳи он a, i, u хеле ноустувор аст ва махсусан дар байни калима он қадар ҳис карда намешавад. Садонокҳои мураккаб ё дифтонгҳо аз ai, au иборат мебошанд [11, 168-178].

Агар ба сохтори садонокҳои мураккаби забонҳои эронӣ назар афканем, мушоҳида мешавад, ки тамоми садонокҳои мураккаб бо овозҳои кутоҳ оғоз шудаанд (дар забони форсии қадим ai, aī, au, aū). Бад-он маъне, ки овозҳои ба ном «йотбарсарҳо», ки бо нимсадои «й» гуё дар забони

тоҷикӣ шуруъ ва бо ҳарфҳои алоҳидаи «е, ё, ю, я» ишора мешаванд, барои низоми садонокҳои забони тоҷикӣ бегона буда, онҳо бо тақлид ба алифбои забони русӣ ба забони мо ворид шуда, ҳеҷ лузуме надоранд.

Инкишофи минбаъдаи садонокҳо дар забони форсии миёна ва портӣ нишон медиҳанд, ки ду садоноки мураккаб ai ва au мутаносибан ба садонокҳои дарози ē ва ō табдил ёфтаанд, дар забони форсии миёна шумораи садонокҳо ба ҳашт садонок (i, ī, ē, a, ā, u, ū, o,) мерасад.

Мо ин садонокҳоро дар осори шоирону нависандагони давраи классикии адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XX) мебинем. Ин муқобилгузории садонокҳо ба садонокҳои устувору ноустувор дар алифбои арабиасоси тоҷикӣ ҳам инъикос ёфт. Овозҳои садонокҳои устувори ī ва ē бо ҳарфи бо – u ,(ِ) касра бо i ноустувори Садонокҳои .мешуданд навишта вов (و) ҳарфи бо ō ,ū ва йо - ی замма (ُ) ва a – бо фатҳа (َ) ишора мешуданд, ки баъзан нишон дода намешуданд. Дар алифбои арабиасоси мо барои ду садоноки устувори дароз ē ва ō, ки дар навишт гоҳҳо навишта мешаванд ва талаффузи онҳо ба талаффузи у-и устувор ва и-и устувор табдил шуда буд, истилоҳҳои «йо-и маҷҳул» ва «вов-и маҷҳул» истифода мешавад. Яъне агар ī йо-и маъруф бошад ва навишт бо талаффуз мувофиқат кунад, пас ē - йо-и маҷҳул ва ū - вови маъруф бошад пас ō вови маҷҳул мебошад. Агар ин истилоҳҳои забоншиносӣ ва овонавишти онро бо алифбои имрӯза баргардонем, ӯ-и дароз дар калимаҳои гӯш, рӯз, бӯй ва ғайра вови маҷҳул ва у-и дарози калимаҳои дуд (форсии миёна dūt), дур (форсии миёна dur) хун (форсии миёна xӣn) вови маъруф мебошанд. Ин овозҳо дар забони форсии имрӯз бо вов навишта шуда, ҳамчун у-и дароз ифода мешаванд, вале дар забони тоҷикӣ онҳо бархе бо ӯ-и дароз ва бархе дигар бо у-и кутоҳ навишта мешавад, ки ҳоло сарчашмаи баҳси доманадори донишмандон гардидааст. Айнан ҳамин усул дар навишти йо-и маҷҳул ва йо-и маъруф дар забони тоҷикӣ ва форсӣ мушоҳида мешавад. Агар йо-и маҷҳул дар забони тоҷикӣ ба садоноки алоҳидаи ē табдил ёфта бошад, он дар забони форсӣ бо овози ī якҷо шуда, бо йо (ی) навишта мешавад. Масалан калимаҳои шер ва шир дар забони форсӣ як хел (شیر) навишта мешавад, вале маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Бояд гуфт, ки дар ҳар ду маврид хусусиятҳои хоси забони тоҷикӣ дар форсии миёна дида мешавад, вале дар форсии имрӯз шояд зери таъсири омилҳои забонҳои бегона тағйир карда бошад. Дар вазни арӯз i (и-и ноустувор), ки бо касра (ِ) ифода мешавад ва ī (и-и дароз) маҷҳул, ки бо йо (ی) ифода мешавад, бо ҳамдигар дар шеър ҳамвазн нестанд, вале бархе аз шоирони мо ба иллати дигаргунии нодурусти солҳои 40-уми садаи XX дар имлои забон масалан калимаи дилро (دل) бо Нил (نیل) қофия мебананд, ки дар вазни арӯз хатои маҳз ҳисоб мешавад.

Дар забони тоҷикии давраи классикӣ мисли забони форсии миёна ҳанӯз ҳам ҳашт садонок (се ҷуфти кутоҳи дарози i-ī, a-ā, u-ū ва ду садоноки дарози аз садонокҳои мураккаби ai>ē ва au>ō пайдошуда) вуҷуд дорад, вале дар зери таъсири тағйироти сифатӣ дар ҳоли тағйир ёфтан аст.

Албатта, фонемаи ӯ ё ба таври дигар у-и дарози устувор дар забони тоҷикӣ таҳқиқи ҷиддӣ мехоҳад, зеро ки шакли талаффузи он ба вови маҷҳули классикӣ шартан муқоиса мегардад. Тарзи талаффузи он дар забони форсии миёна ва форсии дарӣ ё тоҷикии аҳди классикӣ ба таври мушаххас маълум нест ва он аз рӯи анъана ва суннати дароз талаффуз кардани он баррасӣ мегардад [14, 20]. Ин масъаларо метавон ба таври муфассал дар намунаҳои мувофиқати таърихии ин овоз аз форсии бостон то забони тоҷикӣ баррасӣ намуд.

Вови маҷҳул дар забони классикии форсии тоҷикӣ аз ҳисоби ба садоноки дарози ū табдил ёфтани садоноки мураккаби aū ва ба воситаи дароз талаффуз кардани баъзе аз таркибҳои овозӣ пайдо шудааст, ки мушаххасан дар мисолҳои зерин дида мешавад:

1. Дар калимаҳои монанди рӯз, гӯш, бӯй, рӯд, рӯй, дар асоси табдил ёфтани садоноки мураккаби забонҳои авестоӣ ва форсии қадим au ба садоноки дарози ū пайдо шудаанд:

рӯз < форсии миёна ва портии rōz (форсии миёнаи давраи аввал roč форсии бостон raučah ба маънои рӯз, авестоии raočan – равшан < эронии қадим* raučah). Калимаи авестоии raočan имрӯз дар забони тоҷикӣ дар шакли равшан ва рӯшан вуҷуд дорад ва ин мисол исбот мекунад, ки имрӯз ҳам кутоҳшавии садонокҳои мураккаб (ав-и тоҷикӣ ва оӯ-форсӣ) дар забони мо идома дорад. Равған ва рӯған ҳам шоҳиди ин гуфтаҳост.

гӯш < форсии миёна – gōš < форсии бостон gauša, авестоии gaoša< эронии қадим* gauša;

бӯй < форсии миёнаи bōy < авестоии baoбa < эронии қадим* bauda;

рӯд < форсии миёнаи rōd < форсии бостон rautah < эронии қадим* rautah;

рӯй < форсии миёнаи rōy < авестоии raoбa < эронии қадим rauda ба маънои намуди беруна.

2. Бо роҳи ба садоноки дарози ū табдил ёфтани таркибҳои овозӣ:

а) аз эронии қадими* aua: ӯ ба маънои шахси сеюми вай < форсии миёнаи ōу < форсии бостон avahya аз ҷонишини ишоратии ava – он, вай < эронии қадим* ava:

фурӯ ба маънои поин < форсии миёна frād < форсии бостон frauata – ба пеш, ба поин;
зӯр ба маънои тавоноӣ, қудрат < форсии миёна zōr < форсии миёнаи давраи аввал zavar, портии zāvar < авестоии zāvar;
пӯст < форсии миёна pōst < форсии қадим* pavasta;
ту < форсии миёна tō < авестоии tava < эронии қадим* tava ба маънои «аз ту» (тавре мебинем дар калимаи «ту» овози у-и дарози устувор аксаран бо у-и ноустувор табдил ёфтааст);
б) аз таркиби овозии форсии бостон agu* >avu* ōu > ō;
мӯбад < форсии миёна mōubad (давраи аввал - mōupat) < форсии бостон magupati – рӯҳонии зардуштӣ;
в) аз таркиби овозии va > ō;
вожаи ду < форсии миёнаи dō < авестоии dva, форсии бостон duva [14, 42-43]. Дар калимаҳои «ду» ва «нуҳ» ҳам овози у-и дарози устувор ба овози ноустувори «у» табдил ёфта, ба талаффузи у-и ноустувор дар вожаи «ту» ҳаммонандӣ пайдо кардаанд.
  Ин таркибҳои овозии авестоӣ ва форсии бостон дар забони тоҷикии имрӯз бояд овози ӯ-ро диҳанд, ки тавре аз имлои имрӯз бармеояд, на ҳамаи ин овозҳо бо ӯ ишора мешавад. Ҳол он ки дар забони мо бе доштани меъёри таърихӣ як силсила қоидаҳо (аз қабили пеш аз овози (h) ҳ дар калимаҳои кӯҳна, куҳан ва пеш аз овозҳои h ва айн (аломати сакта) дар калимаҳои арабӣ талаффуз кардани ӯ пайдо шудаанд, ки имрӯз онҳоро ҳамчун хусусиятҳои хоси забони тоҷикӣ қаламдод мекунанд. Ҳол он ки хусусияти хоси ин овозҳоро, яъне ба ӯ-и дароз табдил ёфтани у-и кутоҳ дар лаҳҷаҳои шимолии Тоҷикистон, аз ҷумла дар лаҳҷаҳои «самарқандӣ-бухороӣ, ленинободӣ-конибодомӣ, аштӣ, чустӣ, косонсоӣ, уротепаӣ, шаҳристонӣ» дар намунаҳои уҳда, мӯҳтоҷ, мӯмин (арабии муъмин) ҳанӯз дар соли 1964 муҳаққиқи рус Расторгуева В.С. қайд карда чунин гуфта буд: «Гузариши u (у-и кӯтоҳ) ба ů (ӯ-и дароз) дар зери таъсири ҳамсадои гулӯӣ танҳо дар лаҳҷаҳои шимолӣ (ҷое, ки садоноки ū (ӯ-и дароз) дорад) ва махсусан дар лаҳҷаҳои самарқандиву бухороӣ, ленинободиву конибодомӣ, аштӣ, чустӣ, косонсоӣ, уротепагӣ, шаҳристонӣ дида мешавад» [15, 29]. Яъне ин падида дар аксарияти дигари лаҳҷаҳои минтақаҳои тоҷикнишини тоҷикони Осиёи Марказӣ ва лаҳҷаҳои марказӣ, ҷанубӣ ва ҷануби шарқии Тоҷикистон аз тарафи муҳаққиқон маълум карда нашудааст ва онро ҳамчун меъёр ба забони адабӣ дохил кардан ба назар дуруст намерасад. Агар меъёрҳои забони адабиро ба баъзе минтақаҳои тоҷикнишини Узбекистону Тоҷикистон маҳдуд накарда, онро ба тамоми сарзамини тоҷикон мансуб донем, нодурустии ин меъёр боз ҳам равшантар ва бармалотар аён мегардад. Расторгуева В.С. таъсири забонҳои туркӣ ва махсусан забони узбекиро дар пайдо шудани овози ӯ дар калимаҳои арабӣ ва тоҷикӣ дар намунаи лаҳҷаҳои Чирчиқи боло, Риштон ва атрофи он зикр намуда чунин мегӯяд: «Ин фонема (овози ӯ дар назар аст) хати инкишофи ō-и маҷҳули куҳанро идома намедиҳад. Он дар ин ҷо аз забони ӯзбекӣ иқтибос шудааст ва фақат дар калимаҳои иқтибосии ӯзбекӣ дида мешавад» (мисолҳо ҳам оварда мешавад).
  Баъдан ӯ дар ҳамин ҷо зикр мекунад, ки «ō-и маҷҳул дар ин ҷо ба монанди лаҳҷаҳои марказӣ ба овози ū табдил ёфтааст: rūz, rūy, mūy ва ғ.» [15, 41; 19, 10-11] (яъне ба у-и дарози калимаҳои дур, пур, гур ва ғ.).
Бояд гуфт, ки масъалаи садонокҳои забони тоҷикӣ дар даврони шӯравӣ борҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст ва то ин дам шумораи садонокҳои забони тоҷикиро пажӯҳишгарон гоҳ дар асоси шумораи садонокҳо дар забони классикии форсӣ-тоҷикӣ 8 садонок, гоҳ ҳафт садонок ва асосан шаш садонок ҳисоб кардаанд. Дар ибтидои асри XX, солҳои 1927-1928 дар давраи омодагӣ барои гузариш ба алифбои лотинӣ баҳс сари садонокҳои дарозу кутоҳи ū – u ва i – ī хеле доманадор буд ва ин баҳсҳо аввал бо қабул кардани ҳашт садонок i, ī, e, a, o, ů, ū, u анҷом ёфт. Дар натиҷа китобҳои аввалини дарсӣ барои забони тоҷикӣ, ки солҳои 1929-1930 чоп шуданд, бо овардани ҳашт садонок дар забони тоҷикӣ нашр гардидаанд [18; 16, 11-12]. Абдурауфи Фитрат дар китоби худ бо номи «Қоидаҳои забони тоҷик (сарф ва наҳв)», ки соли 1930 ба чоп расидааст, чунин менависад: «Босадоҳои (садонокҳои - С.Н.) забони тоҷик 8 адад буда, ба се ҷуфт ва 2 тоқа тақсим мешаванд. 6 босадои ҷуфт-ҷуфт:
Кӯтоҳ у, и, а
Дароз ӯ, й, о
Ду бо садои тоқа: е, ӯ» [2, 40-41]. Вале баъдан Комиссия оид ба омодагӣ ба анҷумани илмӣ-забоншиносии Тоҷикистон садонокҳои забони тоҷикиро 6-то муқаррар намуд ва овозҳои i - ī ва u - ū-ро на аз рӯйи дарозӣ, балки дар асоси устуворӣ муайян намуд [8].
Масъалаи у-ҳо (у,у, ӯ) ҳангоми таҳияи алифбои лотинӣ дар чанд конференсияву ҳамоишҳои забоншиносӣ матраҳ гардида дар Анҷумани забоншиносони соли 1930 (моҳи август) дар ин

бора банди алоҳидаи қарорҳои Анҷуман қабул гардид, ки он чунин аст:
«2. Анҷуман тамоман масъалаҳои мубоҳисадори алифбои нави тоҷикро ҳаматарафа музокира карда, ба ин қарор меояд, ки дар қисми муҳимми шеваҳои тоҷикӣ овози (у) вов-и маҷҳул мавҷуд нест ва ин вов бо (у) вови маъруф мувофиқ мебошад, барои ҳамин дар аснои таълим хондан ва навиштан душвориҳо ба миён меояд. Барои аз миён бардоштани ин душвориҳо минбаъд овозҳои (у) ва (ӯ) бо як шакл (ӯ) нишон дода шавад ва ин шаклро бо хосиятҳои шеваҳо мувофиқ карда кор фармудан мумкин хоҳад шуд. Ин ҳол дар шеваҳое, ки ин се овоз (яъне у, ӯ,ý) фарқ доранд, дуруст хондан ва навиштанро осонтар карда, дар шеваҳое, ки фақат дутои ин овозҳо ҳаст, душвории мавҷударо аз миён мебардоранд» [10, 173].
Минбаъд дар асоси ин қарор алифбои лотинӣ баъд аз баҳсу мунозираҳо қабул гардид, ки он аз 32 (31 ҳарф ва як апостроф) иборат буда, нисбатан ба шумораи овозҳои забон мутобиқат мекард.
Дар соли 1940 барои забони мо алифбои кириллии русиасос мувофиқ карда шуд, ки он дар оғоз аз 37 аломат ва аз соли 1954 аз 39 аломат иборат шуд. Он иштибоҳҳое, ки минбаъд мавриди баҳси доманадори донишмандон то ба ҳол қарор гирифтааст, аз ҳамин алифбо ва имлои забони тоҷикӣ, ки дар асоси он бо номи «Қоидаҳои асосии орфографияи забони тоҷикӣ» (1940) қабул гардид, сар зад. Дар ин алифбо барои садонокҳои у ва и ҳарфҳои У,у, Ӯ,ӯ, И,и, Ӣ,ӣ (и-и заданок), Э,э, Е,е қабул гардид. Инчунин барои йотбарсари Е,е-русӣ қоидаи махсус сохта шуда, он барои талаффузи овози э, ки аслан кутоҳшудаи и аст, мувофиқ гардонида шуд. Агар ба ин шумораи аломатҳо ҳарфҳои А,а ва О,о-ро барои ифодаи ду садоноки ҷуфти аввал, ки камтар мавриди баҳс қарор гирифтаанд, илова намоем, пас барои садонокҳои забони тоҷикӣ дар алифбои русиасоси мо 8 аломати ҳарфӣ ҷудо шудааст, вале барои ду садоноки ноустувор аломат ҷудо нагардид. Ба ҳамагон маълум аст, ки дар забони тоҷикӣ 30 овоз (24 ҳамсадо, 6 садонок) вуҷуд дорад. Тамоми низоми овозии забон то вазни аруз дар мувозинати овозии садоноки ҷуфт барқарор гардидааст.
Овозҳои ӯ-и устувори дароз (у) ва и-и устувори дароз (й, э) қаринаҳои у-и устувор ва и-и устувор ҳисоб мешаванд. Бинобар ин, аломатгузорӣ ё интихоби ҳарф ҳам аз рӯи ҳамин меъёр бояд сурат мегирифт. Принсипи асосӣ дар интихоби алифбои русиасос низ «ифодаи ҳар як овоз (фонема) ба як ҳарфи мустақилу алоҳида буд» [10, 102].
Барои ӯ (у-и устувори дароз) аломати махсус ҷудо карда аксари калимаҳои арабӣ ва туркиро, ки бо у-и устувор бояд навишта мешуданд, ки аслан бояд фақат калимаҳои решагӣ ва худии забон (бӯй, рӯй, мӯбад, гӯш, ...)дарбар мегирифт, бо ин аломат ифода шуданд. Асли дарҳам барҳамӣ ва хатокорӣ дар имлои овози ӯ аз ҳамин ҷо сар мезанад.
Дар солҳои 1937-1940 дар давраи гузариш ба алифбои кириллӣ масъалаи садонокҳои забони тоҷикӣ аз нав мавриди баррасӣ қарор гирифт. Боз фарқ кардани i – ī ва ū – u масъалаи асосӣ гардид. Соли 1940 китоби Лутфулло Бузургзода «Фонетикаи забони адабии тоҷикӣ» бо ҳуруфи лотинӣ чоп шуд, ки дар он масъалаи дарозӣ ва кутоҳии садонокҳои i - ī ва ū – u аз нав тасдиқ гардида, барои забони тоҷикии меъёр ҳашт садонок муқаррар гардид. Аз ҷумла, ӯ дар бораи овози i: - ī менависад: «i: Ин овоз аз ҷиҳати ҷой ва усули ташаккул аз «i» фарқ надорад, яъне овози қатори пешин ғайрилабӣ ва танги болоӣ буда, аммо аз «i» андак кашидатар (дарозтар) талаффуз карда мешавад: i:d, bi:no, si:r (sī:ri kosa), si:r, zi:n, zi:na, xi:ra, pi:v, di:na, di:ruz//di:rūz, ki:na, si:. Ин овоз дар як қисм шеваҳо монанди забони адабӣ фонемаи мустақил ба шумор равад ҳам, дар як қисм шеваҳо (Самарқанд, Ленинобод) аз «i» фарқ карда намешавад» [6, 39; 16, 11-12]. Л. Бузургзода дар бораи u:(ū) ҳам чунин ақидаро пешниҳод мекунад ва барои намуна мисолҳои du:r, hu:š, šu:š, nu:r, du:d-ро меорад [7, 21; 16, 12]. Тавре ки аз ин намунаҳо мебинем, ва худи муаллиф ҳам қайд мекунад, ин дарозиву кутоҳӣ агар дар забони адабӣ ва баъзе аз шеваҳо фонемаи мустақил бошад ҳам, вале дар лаҳҷаҳои Самарқанду Ленинобод аз овози «i» фарқ надорад. Бинобар ин дар имлои забон ҳам минбаъд дар назар гирифта нашудаанд.
Вале баъд аз як соли нашри ин китоб китоби дигаре бо номи «Грамматикаи забони тоҷикӣ» нашр мешавад, ки дар он ҳафт садонок (а, е, u, й, о, у, ӯ) барои забони адабии мо муқаррар шудааст.
Забони тоҷикӣ алорағми гуногунӣ ва мавҷуд будани шумораи зиёди лаҳҷаву шеваҳои мухталиф, ки дар гуногунии талаффузи садонокҳо бештар акс ёфтаанд, умумияти байни ин гӯишу лаҳҷаҳоро дар худ инъикос намудааст. Ин гӯишу лаҳҷаҳо аз лиҳози овозҳо дар зинаҳои мухталифи тағйирёбии сифатӣ ва миқдорӣ нисбат ба овозҳои забони адабӣ қарор дошта, ҳангоми таҳлилу баррасиҳои илмӣ умумияти таърихии овозҳои забонҳои эрониро ба таври возеҳ ошкор менамояд. Тавре ки аз сайри таърихии овозҳои забони тоҷикӣ аз авестоиву форсии бостон то забони форсии миёнаву бохтариву суғдӣ дидем, ин забонҳо ба ҷуз аз

тағйиротҳои умумӣ, ки дар зинаҳои таҳаввулу такомул ва дар марҳилаҳои рушди таърихӣ ва хусусиятҳои хоси забонҳои шарқӣ ва ғарбии эронӣ дида мешаванд, умумияти равиши таърихии умумиэронӣ доранд.

Масъалаи талаффузи садонокҳои таърихии u, ū, ō (у ва ӯ-и дароз ва ӯ-и маҷҳул)-ро дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, Расторгуева В.С. ба панҷ навъ ё панҷ намуд ҷудо кардааст [15, 23-29]. Дар лаҳҷаҳои навъи аввал ва навъи дувум, ки ба гурӯҳи аввал Бухоро, Айнӣ, Чуст, Консой, Хуҷанд, Конибодом, Исфара, Истаравшан, Шаҳристон, Панҷакент ва ба гурӯҳи дувум лаҳҷаҳои ш.Самарқанд, болооби Варзоб, Бойсун, лаҳҷаҳои кӯҳистони Ҳисору Қаратоғ дохил мешаванд, овози садоноки маҷҳули «ō» боқӣ монда, аз лиҳози устуворӣ дар муқобили «ū» ва «u» (дар гурӯҳи аввал) ва «u» (дар гурӯҳи дувум) қарор дорад [15, 23-27; 16, 27-29].

Дар лаҳҷаҳои гурӯҳи сеюм, (лаҳҷаҳои Мастчоҳ, Фалғар, Шайдон, болоби дарёи Чирчик), чорум (лаҳҷаҳои Кӯлоб, Ғорон (Бадахшон), Хумдара, Вахёи боло, Чилдара, Қаротегин, қисмати ҳамвории водии Ҳисор, бахше аз Варзоб) ва гурӯҳи панҷум (лаҳҷаи Дарвоз) хусусиятҳои умумӣ дар талаффузи ин садонокҳо дида мешавад:

1. Дар ҳар се навъ ё гурӯҳ садоноки таърихии ō (ӯ-и дароз) дар калимаҳои гӯш, бӯй, рӯз ба овози дарози ū-ӯ табдил ёфтааст.
2. Овози садоноки дарози ӯ дар калимаҳои хун, дуд, дур, низ бо ō (ӯ-и дароз) якҷо шудааст. Фақат дар лаҳҷаҳои типи сеюм ба ū (у-и дароз) табдил ёфтани (у-и кӯтоҳ) дар баъзе ҳолатҳо дида мешавад.

Дар лаҳҷаҳои типи чорум ва панҷум u (у-и кутоҳ) боз ҳам кутоҳтар шуда, ба ъ табдил ёфтааст, ки аз ҳамаи садонокҳои забони тоҷикӣ имрӯз кутоҳтарин садонок дар забони тоҷикӣ мебошад. Фақат дар лаҳҷаҳои гурӯҳи панҷум (Дарвоз) ҳар ду ҳолат, ҳам кутоҳшавии u (у-и кутоҳ) ба ъ ва ҳам нигоҳ доштани хусусияти ō (ӯ-и дароз) дар калимаҳои монанди рӯз, гӯш, дида мешавад [15, 23-27; 16, 27-29]. Қонунмандиҳои инкишофи дохилии лаҳҷаҳои забони тоҷикии қаламрави собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ (Тоҷикистон, Узбекистон ва Қирғизистон) аз лиҳози овошиносии садонокҳои одӣ шумораи ин садонокҳоро аз 6 садонок то ҳашт садонок нишон медиҳад. Садонокҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба таври умум аз лиҳози таҳаввули таърихӣ ҳадди ақал ду роҳи инкишофи худро тай кардаанд.

Аввал аз лиҳози дарозии талаффуз садонокҳои ҳамгун ба ҳам омада, якҷоя мешаванд, ки дар намунаи якҷояшавии садонокҳои ҳамгуни ō, ӣ, u ва i, ī, e бо равишҳои мухталиф дида мешаванд. Дувум, садонокҳо аз лиҳози хусусиятҳои сифатӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ин тағйирот дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба тариқи зерин мушоҳида мешавад. (Инъикоси ин таҳаввул аз лиҳози минтақавӣ аз шимол ба ҷануб яъне аз лаҳҷаҳои шимолӣ ба самти лаҳҷаҳои ҷанубӣ мебошад):

1. Овозҳои садоноки навъи шимолӣ дар се марҳила дараҷаи инкишоф ва таҳаввули садонокҳоро ба самти якҷояшавӣ ё ҳамроҳшавӣ нишон медиҳад.
а) Марҳилаи аввал дар лаҳчаҳои гурӯҳи якум (Бухоро, Панҷакент, Уротеппа, Шаҳристон, Хуҷанд, Конибодом, Исфара, Консой, ҷануби Ашт дар намунаи гузаштан аз садонокҳои дарозу кутоҳ ба садонокҳои устувору ноустувор (баъзе ҳолатҳои муқобилгузории дарозу кутоҳ) дида мешавад. Ин лаҳҷаҳо дорои ҳашт садонок i, (ī), e, a, o, u, (ū), ů, мебошанд;
б) марҳилаи дувум якҷояшавӣ ва баҳамоии u ва ū (у-и дарози калимаҳои дур, нур...) бо нигоҳ доштани муқобилгузории i ī дар ҳолати ноустуворӣ ва устуворӣ (i ва ī дар намунаи калимаҳои дил-пир, китоб- ширин ва ғ.). Дар ин лаҳҷаҳо (танҳо лаҳҷаи Самарқанд ва атрофи он) ҳафт садонок (i, (ī), e, a, o, u, ů,) дида мешавад;
в) марҳилаи савум баҳамоии садонокҳои i ва ī (ӣ, и) дар намунаи калимаҳои пир, дил, шир, ва ғ. ва вуҷуд доштани шаш садонок (i , e, a, o, ů, u) дар лаҳҷаҳои кӯҳистони Ҳисор, Бойсун, Дарбанд, Варзоби боло. Бояд гуфт, ки ин лаҳҷаҳо бештар зери таъсири лаҳҷаҳои ҷанубӣ (кулобӣ ва қаротегинӣ) қарор дошта, дар онҳо баҳамоии ū ва ů (дар намунаи калимаҳои рӯ > ру, бӯ > бу, сӯ >су) дида мешавад.
2. Лаҳҷаҳои марказӣ (болооби Зарафшон, Мастчоҳ, Фалғар, Сух) бо хусусияти ҳафт садонокӣ (i, ī, a, o, e, ū, u), лаҳҷаҳои ҷанубӣ (Кӯлобу Вахш, Бадахшон, Рашт, қисмате аз ноҳияи Дарвоз ва Варзобу Ҳисор бахше аз минтақаҳои ҷудогонаи вилояти Фарғонаву Андиҷон) бо хусусияти шаашсадонокӣ (i, e, a, o, ъ, ū,) ва лаҳҷаҳои ҷанубу шарқӣ (Дарвоз, асосан Дарвози боло) бо доштани даҳ садонок, (i, e, a, o, ū, u, ъ, ü) ва дорои хусусиятҳои ҳам шимолӣ ва хам ҷанубӣ дорои аломатҳои зерин мебошад.
а) Хусусияти умумии тағйироти сифатии садонокҳо бо гузаштани садонокҳои таърихии кӯтоҳи u (у) ва дарози ū (у) ба ů (ӯ) дар лаҳҷаҳои марказӣ;
б) гузариши садоноки таърихии ū ба ü дар лаҳҷаҳои ҷануби шарқӣ;
в) маҳдуд шудани дарозии садоноки маҷҳули ō (ӯ) ва гузаштани он ба ū (у) дар лаҳҷаҳои

марказӣ;
г) гузаштани u (у-и кутоҳ) ба ъ, яъне боз ҳам кутоҳшавии у-и кутоҳ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ.
Ҳамин тариқ дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бештар садонокҳои таърихии қатори ақиб ба тағйироти сифатӣ дучор шудаанд. Агар мо тагйироти сифатии лаҳҷаҳои тоҷикии Афғонистонро (махсусан лаҳҷаҳои шимоли шарқӣ ва маркази Афғонистон- Балх, Бадахшон, Қундуз, Тахор, Самангон, Парвон, Кобул) бо лаҳҷаҳои Тоҷикистону Узбекистон муқоиса кунем, пас умумияти ин лаҳҷаҳо бештар бо лаҳҷаҳои ҷануби Тоҷикистон дида мешавад ва дар маҷмуъ лаҳҷаҳои шимолӣ бо доштани хусусиятҳои қадимӣ (асосан доштани ҳашт садонок) аз як тараф ва лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо лаҳҷаҳои шимол ва маркази Афғонистон (бо доштани хусусияти ҳафтсадонокӣ ва шашсадонокӣ) дар байн ва лаҳҷаҳои забони форсӣ бо доштани хусусияти шашсадонокӣ аз тарафи дигар қарор мегиранд [15, 38-41; 1; 17, 29-36].
Аз сайри таърихии такомули садонокҳои забони тоҷикӣ чунин хулоса кардан мумкин аст:
1. Садонокҳои забони тоҷикӣ як низоми муайяни забонӣ дошта дар пояи шаш садоноки ҷуфти кутоҳу дароз дар забонҳои эронии бостон ва ноустувору устувор дар забони тоҷикии имрӯз аз даврахои бостон то имрӯз ташаккул ёфтааст.
2. Садоноки мураккабу дароз дар тамоми тули таърихи рушди забон, аз авестоиву форсии бостон то имрӯз ба яке аз садонокҳои ҷуфти устувор (о, и, у,) иртибот дошта, бо гузашти замон ба садонокҳои устувор табдил ёфтаанд. Ҳатто дар бархе ҳолатҳо садонокҳои устувор ба садонокҳои ноустувор (ду, ту, нуҳ, куҳ...) табдил ёфтаанд, ки ҳоло ҳам рушди садонокҳои забони тоҷикиро аз дарозӣ ба кутоҳӣ ва аз кутоҳи ба устувориву ноустуворӣ собит месозад.
3. Бо гум шудани хусусияти маънисозӣ садонокҳои мураккабу дароз дар забони тоҷикӣ ба садонокҳои устувор табдил ёфта, хусусиятҳои овозии худро аз даст дода, аз лиҳози талаффуз ба садонокҳои устувор табдил ёфтаанд.
4. Ҳамаи садонокҳои мураккаб дар давраи бостонии рушди забон (забонҳои авестоиву форсии бостон) бо садоноки кутоҳ оғоз мeёбанд, ки ин суннат ба овозҳои мураккаби ба ном ётбарсарҳо (е, ё, ю, я) муғоират дошта, аз забони русӣ ба забони мо гузашта ҳеч иртиботе ба низоми дастурии забони тоҷикӣ надоранд.

Адабиёт
1. Aвdul Chafar Favhadi. le persan parle en Afghanistan. Grammaive du Kaboli/ Paris. 1955.
2. Абдуррауфи Фитрати Бухоройӣ. Қоидаҳои забони тоҷик (Сарф ва наҳв). – Душанбе, Сино, 2009.
3. Bartholomae Chr. Awestisch und Altpersisch || Grundriss der iranischen Philologue. Bd. I. Alt.1.Strusslbug, 1895-1901.
4. Benveniste E. le systeme phonologugue de’ iranien ancien. – BSL, 1968, T. 63, fase. 1.
5. Brandenstein W. und Mayrhofer M., Handbuch des Altpervsischen. -Wiesbaden, 1961.
6. Бузургзода Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1940,
7. Бузургзода ва Л., Б.Ниёзмуҳаммадов. Грамматикаи забони тоҷикӣ, Сталинобод, 1941.
8. К вопросу об едином литературном таджикском языке, терминологии и латинизированном таджикском алфавите. Материалы работ комиссии по подготовке научно-лингвистического сьезде в Сталинабаде, Сталинабад, 1930.
9. Meillet A. Grammaire du v ieux perse, Paris, 1931 .
10. Назарзода С. Имло ва забони адабӣ.- Душанбе, «Андалеб-Р», 2015.- 320 саҳ.
11. Назарзода С. Пояҳои густариши забони миллӣ. Душанбе, «Эр-граф», 2016.-272 саҳ.
12. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. -М., 1979.
13. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.-М., 1981.
14. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М., 1982,
15. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964.
16. Соколова В.С. Фонетика таджикского языка, М.-Л., 1949. Соколова В.С. Исследования по фонетикие иранских языков. (Автореф. докт. диссерт.). Л., 1954.
18. Сухарева О.А. Руководство для изучения таджикского языка, Самарканд, 1929.
19. Тагирова К. Таджикские говоры Бастандоскского района Узбекской ССР, Сталинабад, 1959.
20. Языки Азии и Африки. -М. Наука, 1978.

Content rating: 5

Average: 5 (2 votes)

Rate

Category:

- Ахбори рӯз [1]
- Забони тоҷикӣ [2]

Source URL:http://www.kumitaizabon.tj/en/node/6784?mini=2024-12

Links
[1] http://www.kumitaizabon.tj/en/taxonomy/term/10 [2] http://www.kumitaizabon.tj/en/taxonomy/term/38